

BESKRIVELSE OG TEGNINGER

AF

ØSTER MARIE KIRKE

MED SÆRLIGT HENSYN TIL

DEN OPRINDELIGE FORM.

AF

A. CLEMMENSEN.

UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF MINISTERIET
FOR KIRKE- OG UNDERVISNINGSVÆSENET.

KJØBENHAVN

H. HAGERUPS BOGHANDEL.

Tiltryk hos J. Jakobsen & Co. (H. A. Hagerup).

1894

Rights for this book: [Public domain in the USA](#).

This edition is published by Project Gutenberg.

Originally [issued by Project Gutenberg](#) on 2020-03-31. To support the work of Project Gutenberg, visit their [Donation Page](#).

This free ebook has been produced by [GITenberg](#), a program of the [Free Ebook Foundation](#). If you have corrections or improvements to make to this ebook, or you want to use the source files for this ebook, visit [the book's github repository](#). You can support the work of the Free Ebook Foundation at their [Contributors Page](#).

Project Gutenberg's Øster Marie Kirke, by Andreas Lauritz Clemmensen

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you'll have to check the laws of the country where you are located before using this ebook.

Title: Øster Marie Kirke

Beskrivelser og tegninger af Øster Marie Kirke med særlig hensyn til den oprindelige form.

Author: Andreas Lauritz Clemmensen

Release Date: March 31, 2020 [EBook #61722]

Language: Danish

*** START OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK ØSTER MARIE
KIRKE ***

Produced by MFR, Palle Christoffersen and the Online
Distributed Proofreading Team at <https://www.pgdp.net> (This
file was produced from images generously made available
by The Internet Archive)

BESKRIVELSE OG TEGNINGER AF Øster Marie Kirke MED SÆRLIGT HENSYN TIL DEN OPRINDELIGE FORM.

AF
A. CLEMMENSEN.

UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF MINISTERIET
FOR KIRKE- OG UNDERVISNINGSVÆSENET.

KJØBENHAVN.
H. HAGERUPS BOGHANDEL.
Trykt hos J. Jørgensen & Co. (M. A. Hannover).
1894.

Øster Marie Kirke paa Bornholm ligger ved Veien mellem Rønne og Svanike, omtrent en Mil fra den sidste. Den hører til en Gruppe af Kirker, ialt 15, som omtrent samtidig ere opførte der paa Øen, antagelig i Slutningen af det 12te eller Begyndelsen af det 13de Aarhundrede, og ved deres særlige Byggemaade adskille sig fra andre gamle Kirkebygninger i Norden.

Fraset de 4 Rundkirker have de alle et ensartet Anlæg, nemlig: mod Vest et Taarn, med flere hvælvede Afdelinger over hinanden, et Langhus, som altid er smallere end Taarnet, og et firkantet Chor med halvrund Afslutning mod Øst. [St. Povls Kirke danner en Undtagelse ved ikke at have havt noget Taarn.] Der findes ved de fleste af Kirkerne, og der har rimeligvis ved alle været, et særskilt Klokketaarn. Selve Kirketaarnet — paa Bornholm kaldes det »Fæstet« — har ikke kunnet have Klokker, dertil er de forskellige Stokværks Høide for ringe; derimod er det meget sandsynligt, at de have været beregnede paa Forsvar; herpaa tyder de forskellige hvælvede Afdelinger, som ikke have kunnet været brugte til Gudstjenesten, Sporene af Tinder, Spygatter, samt den Maade, hvorpaa Adgangen til Afdelingerne er indrettet, med Støttemur og Døre, osv. Det

Adgangen til Afdelingerne er indrettet, med Stængedomme for Dørene, osv. Det vides ogsaa, at Kirkerne have havt Skyts, og at de til forskjellige Tider have været brugte som Fængsler.

Senere er der ved Kirkerne opført Vaabenhuse og andre Tilbygninger, og i det Hele ere de undergaaede mange Forandringer i Tidens Løb.

Forskjellige Forfattere have givet Meddelelser om disse eiendommelige Bygningsværker, bl. A. Thura, der 1756 udgav den ældste trykte Beskrivelse over Øen, og Brunius, hvis »Konstanteckningar under en Resa til Bornholm, År 1857«, udmærke sig ved Paalidelighed, men desværre ikke ere ledsagede af Tegninger.

Paa Foranledning af Kultusministeriet bleve de bornholmske Kirker opmaalte under Ledelse af Arkitekt Hans J. Holm, og Tegninger samt Beskrivelse af dem udgivet paa Ministeriets Foranstaltning 1878. Det var i rette Tid, at dette udmærkede Værk kom frem — allerede nu ere 4 af Kirkerne nedbrudte og ombyggede, og andre ere blevne mere eller mindre »restaurerede«.

Som naturligt var, have de omtalte Forfattere i deres Beskrivelse af de bornholmske Kirker givet en Fremstilling af disse i den Skikkelse, som de havde, da de bleve undersøgte; og uagtet de Oplysninger om Spor af de enkelte Bygningsdeles oprindelige Konstruktion, og de Forklaringer heraf, som findes i sidstnævnte Værk over Bornholmske Kirker, vilde man dog have havt et meget ufuldkomment Begreb om deres oprindelige Udseende, om ikke Tilfældet fornylig havde bragt Oplysninger for Dagen, som paany give disse gamle Bygninger en ganske særdeles Interesse.

Efter at det var bestemt at nedbryde Øster Marie Kirke, og at opføre en ny Kirke, hvortil Materialerne af den gamle skulde benyttes, blev i Aaret 1890 Nedbrydningen paabegyndt, idet dog den øverste Del af Taarnet allerede forinden var nedtaget paa Grund af tiltagende Brøstfældighed.

Da en Del af Skibets Mure vare nedbrudte, Tagværket fjærnet og den i nyere Tid indsatte Bræddhvælving borttaget, opdagedes der forskjellige Mærkværdigheder i Bygningens Konstruktion, som bevirkede, at Nedbrydningen blev standset, og den nye Kirke blev fuldført uden yderligere Anvendelse af det gamle Materiale. Disse Opdagelser kaster Lys over flere, hidtil uforklarlige Forhold, og give et interessant Billede af den oprindelige Bygning, selv om man maa beklage, at det ikke har været muligt fulddtud at

belyse alle Enkeltheder.

Den Fremstilling heraf, som i det følgende skal gives, støtter sig til Undersøgelser og Opmaalinger af Bygningslevningen, som jeg har havt Lejlighed til at foretage, sammenholdte med de foreliggende Beskrivelser, Tegningerne i Værket over bornholmske Kirker, Meddelelser af Entreprenøren for Byggearbejdet, Architect Bidstrup samt Professor Kornerups Indberetning af 16de Mai 1890 til Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring. Af de vedføjede Afbildninger ere de to første Blade Gjengivelser af Fotografier, tagne kort efter at Nedbrydningen blev standset; [Blad 1-6](#) viser Bygningen som den nu staar. Med Hensyn til Kirkens Udseende før Nedbrydningen henvises til det ovenomtalte Værk over bornholmske Kirker, Blad 20-22.

Bygningen er opført hovedsagelig af Granitsten; disse ere ikke kløvede ud af selve Klippebunden, men opsamlede fra Overfladen, og for største Del anvendte i den Form, hvori de forefandtes. Da disse, saakaldte Rullesten, maa antages at have været tilstede i stor Mængde, har det ikke været vanskeligt at udsøge dem med en nogenlunde jævn Flade, der kunde anvendes til Murværkets Ydersider. De ere satte omhyggeligt i Plan, udvendig og indvendig, og der er sørget for en god Forbindelse i Murværket ved, at der jævnlig er anbragt Bindere. Man træffer hyppigt vandrette Skifter, der ere dannede ved Udligning med en Slags Beton, bestaaende af smaa Strandsten (Singels) og Kalkmørtel, uden at dog disse Lag ere synlige i Murenes Yderflader. Fundamenterne have en Dybde af to til tre Alen og ere udligede med lignende Betonskifter.

Mørtelen er af en ejendommelig fed og plastisk Beskaffenhed; man ser tydeligt Aftrykket af de Brædder, hvorpaa Hvælvingerne ere opmurede, og paa en Fuge har jeg endog fundet Aftryk af Hudens Fibre i en Tømmelfinger, som i hin fjerne Tid er kommen i Berøring med den friske Mørtel. Ligesom ved andre bornholmske Kirker finder man jævnlig iblandet smaa Stykker Trækul, hvis Tilstedeværelse kunde tyde paa, at man har brændt Kalkstenen paa Stedet, ved Nedgravning i Jorden sammen med Brændselet, hvis Rester da ere komne med ved Læskningen. Baade de indvendige og de udvendige Murflader vare fugede, med brede, glatte Fuger, som synes at være strøgne til med en Ske, saa langt ind paa Stenens Kanter at der fremkom en nogenlunde jævn Flade i Murværket, uden dog helt at udfylde Stenenes Ujævnheder. Saavel ved sin gulgraa Farve og øvrige Beskaffenhed, som ved Behandlingsmaaden, adskiller den oprindelige Mørtel sig tydeligt fra de forskellige Mørtelblandinger som ere anvendte ved senere Ombygninger, saa at det allerede derved er let at bestemme hvad der er oprindeligt Murværk.

Foruden Rullesten er ogsaa anvendt en Kalksten som findes paa Øen, den saakaldte Cementsten, samt en rødlig Sandsten, som forefindes i Egnen omkring Nexø. Sandstenen findes kun som Smaastumper imellem andet Materiale i Murværket, men har ogsaa — som det senere skal omtales — været anvendt i Form af Fliser, saaledes som disse forefindes i Overfladen af Lagene og endnu i vor Tid anvendes i og omkring Nexø, til Belægning af Fortove, til Stengjærder m. m.

Til Hvælvingerne er hovedsagelig anvendt Cementsten, dog findes ogsaa Granit og Sandsten derimellem. Stenene ere nogenlunde kileformede, men synes i Almindelighed heller ikke her at have været tilhuggede. De ere murede eller rettere »satte« i Kalkmørtel, paa Buestillinger, hvorover en Forskalling af Brædder er løst anbragt, som det ses af Aftrykket i Mørtelen, der har trykket sig ud under Stenene. Sokkellisten, det øverste Led af Gesimserne og de profilerede Sten i Buernes Trykleie ere tildannede af Cementsten af gennemgaaende ringe Tykkelse, 5 à 6", svarende til Tykkelsen af Aflejringerne i de Lag, der findes paa Øen. Til Buestikkene over Triumfbuen og Vinduerne er anvendt Cementsten, grovt tildannede, dog findes derimellem ogsaa Granitsten, særlig i Bygningens udvendige Murflader. Ved Indgangen mod Syd er til de finere Led anvendt Cementsten; iøvrigt, ligesom til de større Led i Gesimserne, ved Hjørner o. Lgn., er anvendt hugget Granit.

Mellem Resterne fra Nedbrydningen af Taarnet fandtes enkelte tildannede Sten, og derimellem to Granitsten, paa hvilke en hugget Rundstav paa en mærkelig Maade følger Stenenes Sider ([se Blad 6](#)). Om de kunde tænkes som Hjørner af Skibets Gesims, vilde her være et Fingerpeg med Hensyn til Gavlspidsernes Afslutning, men herom har iøvrigt Intet yderligere kunnet give Oplysning, og Chorets Gesims er ialfald afskaaret lige med Gavlens Plan. At Skibet har havt Gesims, ligesom Chor og Apsis, er høist sandsynligt, og de fundne Rester kunne hidrøre fra den mod Taarnets Vestside i en nyere Tid opførte Stræbepille.

I Værket over bornholmske Kirker er omtalt et Brudstykke af en Hjørnesøile, som fandtes ved Skolebygningen og antoges at kunne hidrøre fra den nordre Indgang, som dengang var tilmuret. Det viste sig ved Nedbrydningen, at denne Indgang kun havde en simpel firkantet Aabning med halvrundt Felt over og to Kragsten af hugget Cementsten; den omtalte Søilerest kan altsaa ikke have hørt hertil ([se Blad 5](#)). Ved den søndre Indgang var i 1874 Kragstenene under Dørfeltet borthuggede; nu mangle ogsaa Karmstenene ([se Blad 4](#)).

Af de oprindelige Vinduer findes et velbevaret i Chorrundingen mod Øst, største Delen af to Vinduer i Skibets søndre Side, og en ringe Del af Stikket i Overkanten af det udvidede Vindue i Chorets nordre Side. I den nu nedbrudte nordre Side af Skibet fandtes kun et Vindue. Af Skibets Vinduer var saa meget bevaret, at man med Bestemthed kan paavise deres Form. I Lysningen fandtes Karmsten, omtrent $2\frac{1}{4}$ Tomme tykke, af hugget Cementsten, den øverste halvcirkelformede Del var udhugget i et enkelt Stykke ([se Blad 6](#)). Vinduerne vare høie og smalle, omtrent 6" i Lysningen, Siderne meget skraa baade udefter og indefter. Underkanten synes at have været skraat afskaaret indvendig, men lige udvendig, en hel Sten som Afdækning af Muren synes der ikke at have været.

Endvidere fandtes to Aabninger, af hvilke i alfald den ene sikkert er oprindelig, men om hvis Bestemmelse det er vanskeligt at have nogen Formodning. De findes i Skibets Sidemure, den ene mod Syd, den anden mod Nord, i en Høide af omtrent $3\frac{1}{4}$ Alen over Sökkelen. Aabningen i den søndre Mur var i den ene Side forstyrret af en senere Udbrydning, den i den nordre Side var udvendig 17" høi, 9" bred, men udvidede sig ind imod Kirken til en Brede af omtrent $1\frac{1}{2}$ Al. Aabningens Overkant var i samme Høide udvendig og indvendig, medens Underkanten var omtrent 16" lavere indvendig.

Da man ved Nedbrydningen fjernede den Bræddebeklædning, som i en nyere Tid var blevet anbragt paa Skibets østre Væg, over Triumfbuen, fandt man midt over Buen en Døraabning ([se Blad 2](#)), og gennem denne kom man ind i et lille hvælvet Rum, som altsaa laa over Chorets Tøndehvælving, og som fik et sparsomt Lys fra en smal Lysaabning i Chorets Gavl ([se Blad 3](#))^[1]. Hvælvingen over dette Rum, som er betydelig smallere end Choret nedenunder, har en stærkt tilspidset Form, og Oversiden af den danner sammen med Chorchvælvingens Ydersider to skraa Flader. Dette Forhold ledede til den Formodning, at Bygningens Afdækning havde bestaaet af Murværk, uden Anvendelse af Tagtømmer, i Lighed med hvad der kjendes af enkelte tidlige middelalderlige Bygninger i Syd-Frankrig, hvor der over Hvælvingerne er dannet skraa Flader, dækkede med Stenfliser; men som rigtignok vare betydelig fladere end den formodede Tagskraaning paa Øster-Marie Kirke^[2]. Ved at undersøge den udvendige Side af Skibets Gavl langsmed de omtalte ydre Flader af Hvælvingerne blev denne Formodning bestyrket, idet der fandtes indmuret i skraa Retning i Gavlen en Del Sandstensskaller, netop efter en Linie, der svarede til den, hvori Chorets Tagflader maatte antages at skjære Gavlmuren, og ved gentagne Undersøgelser fandt jeg ubedragelige Spor af Tagdækningens

Konstruktion, som viser, hvor udmærket man har forstaaet at anvende de Midler, som man raadede over, paa en til Forholdene svarende Maade, og mure en solid Stenafdækning paa de steile Flader.

Udmuringen mellem Hvælvingernes Yderflader og Tagfladen er utvivlsomt foretaget paa den Maade, at der med visse Mellemrum er lagt et vandret Lag af den under Kirkens Murværk omtalte Beton og herover en Række Sandstensfliser i vandret Stilling med Kanten i Tagflugten; ovenpaa dette Lag er derefter henmuret en Række Sandstensfliser, stillede skraat efter Tagets Retning, og mellem disse og Hvælvingen er udfyldt med Murværk, saaledes at det næste Betonlag ligger lige med Overkanten af de skraatstaaende Fliser. Disse dækkes altsaa af den næste Række vandrette Fliser, paa hvilke der igjen er muret en Række Fliser i skraa Stilling, og saa fremdeles ([se Blad 6](#)). Afstanden mellem de vandrette Lag er ikke nøjagtig ens, men svarer iøvrigt gennemsnitlig til den Størrelse, i hvilken saadanne Sandstensskaller, som have været anvendte til Dækningen, endnu den Dag i Dag almindelig forekommer.

Da det i vort Klima ikke lod sig gjøre at give Taget saa ringe Skraaning, at man over Chorchvælvingen kunde lægge Fliser saaledes, at den ene dækkede ud over den anden, har man altsaa for at danne en steilere Tagflade, istedetfor at mure en kompakt Masse paa Toppen af Hvælvingen, hvilket vilde give en altfor stor Vægt, dannet Skraaningen ved en mindre Hvælving ovenpaa, og derefter anbragt Tagfliserne paa en Maade, der forhindrede en Nedskridning af dem[\[3\]](#).

Den her paaviste Konstruktion af Taget over Choret giver Forklaring paa en anden mærkelig Opdagelse, der blev gjort, da den indvendige Side af Skibets Gavl kom for Dagen.

I Sidemurene var fundet Spor af indmurede Bjælker, med omtrent i Alens Mellemrum; Murværket omkring disse var dog ikke oprindeligt, men blandet med Mursten og Munketegl. Derimod saaes i Skibets Gavl, i den Høide, hvor det tidligere flade Bjælkeloft har været, tydelige Rester af to afbrudte Tøndehvælvinger, hvis enkelte Sten ere indmurede i Gavlen og springe frem for denne i forskjellig Længde, saa at Hvælvingerne sikkert maa have været murede samtidig med det øvrige Murværk ([se Blad 2](#)). Under Bjælkeloftet have Hvælvingerne været afbrudte plant med Gavlen, og midt over Triumfbuen er Udbrydningen udfyldt med Murværk af Munkesten.

Professor Kornerup, som paa Foranledning af Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring reiste over forat undersøge nogle forefundne Spor af

gamle Kalkmalerier, saa disse Rester af Tøndehvælvingerne og fandt ved Udgravning to Pillefundamenter i Skibets Længdeaxe.

Det fremgaar heraf, at Skibet oprindelig har været overhvælvet med to parallelle Tøndehvælvinger, som have hvilet dels paa Ydermurene, dels paa en Mur i Skibets Længdeaxe, som har været gennembrudt med tre Aabninger, hvis Buer vare spændte mellem Østgavlen (over Midten af Triumfbuen), de to Piller i Skibet og Taarnmuren. Da Taarnet blev nedbrudt, stod endnu Kirkens buede Bræddeloft og Bræddeklædningen for Enderne af samme, saa at man af den Grund ikke er blevet opmærksom paa Sporene af de oprindelige Tøndehvælvinger, som man utvivlsomt ogsaa maatte have kunnet finde her.

I Østgavlen stod det oprindelige Murværk endnu ganske uberørt indenfor en Linie omtrent efter Chorets Tagflade. Det var fuget ganske i Lighed med Kirkens øvrige Murværk. Udvendig kunde man se enkelte Sten umiddelbart over Tagfladen, som øjensynlig endnu sad paa deres Plads i det oprindelige Murværk. Ind mod Kirken aftog Gavlen i Tykkelse efter en buet Linie af lignende Form som Taghvælvingen over Choret. Resten af Gavlen er senere Murværk; det findes iblandet enkelte Stykker Teglsten, Mørtelen er af en anden Beskaffenhed, og Udførelsen af Arbejdet er mindre omhyggelig. Dersom der, som det maa antages, over Skibet har været et lignende Stentag som over Choret, vilde man ved at fjerne det være nødt til at nedbryde netop saa meget af Gavlen som det der viser sig at være senere paamuret.

Da Aakirke i Aaret 1874 blev istandsat, fandtes i Skibet et Midterskillerum med Bueaabninger i Lighed med det der har været i Øster-Marie Kirke. Det blev desværre borttaget, fordi man ikke kunde finde nogen rimelig Forklaring paa dets Bestemmelse og ansaa det for ikke hørende til det oprindelige Anlæg^[4]. Efter hvad der nu er kommet frem i Øster-Marie Kirke, maa Grunden til en saadan Tvedeling af Skibet uden Tvivl søges deri, at man, forat anvende samme Konstruktion af Taget som over Choret, har villet borttage noget af den øverste Hvælving Tryk fra Sidemurene, her hvor Afstanden mellem disse var større. Istedetfor den ene Hvælving med det hule Tagrum over, har man derfor muret to Hvælvinger ved Siden af hinanden, og midt over disse igjen en tilspidset Hvælving, hvorved man dannede Tagskraaningen, som da har kunnet beklædes med Sandsten paa samme Maade som over Choret ([se Blad 8.](#))

Jeg har forgjæves søgt efter Spor af lignende Hvælvinger i de andre bornholmske Kirker. Aakirke, som har havt Skillerummet i Midten, er nu saa restaureret, at der ikke mere er noget at finde i de andre Kirker, og det der

restaureret, at der ikke mere er noget at finde; i de andre Kirker var det dog muligt at grundigere Undersøgelser kunde bringe noget frem; men man maatte da afbanke Pudsen i Kirken, grave op i Gulvet, o. s. v.

Det maa indrømmes, at den — baade i konstruktiv og kunstnerisk Henseende — mindre heldige Tilslutning af Skillerummet til Gavlen, lige over Midten af Triumfbuen, ikke stemmer rigtig godt med Kirkens øvrige smukke Formgivning, selv om man kan finde en vis Lighed mellem denne og et Snit gennem Rundkirkernes Skib og Chor. At Midterskillerummet i Aakirke har en Pille umiddelbart ved Triumfbuen kunde tyde paa en lignende Anordning ved Choret, med to Buer, som findes ved Forbindelsen mellem Skibet og Taarnet saavel i Øster-Marie Kirke, som i de fleste andre bornholmske Kirker, og Fundamentet til en Pille her kunde jo tænkes at være borttryddet ved senere Begravelser i Kirken, som vides at have fundet Sted. Der findes imidlertid i Øster-Marie Kirke over Triumfbuen, nøjagtigt der hvor Skillerummet har været, et Stykke af en Vederlagssten, der tydeligt angiver Buens Begyndelse, saa at man nødes til at antage, at den østlige Bue i Midterskillerummet har hvilet paa Triumfbuen.

Selve Stikket over Triumfbuen og Muren deromkring er ogsaa oprindeligt Murværk, derimod ere Siderne, i Høide indtil Vederlaget, forstyrrede og udflækkede med Munkemursten. Hvad Grunden er hertil har ikke kunnet oplyses, saalidt som Betydningen af de Fremspring der findes i Fundamentet paa hver Side af Aabningen.

Naar Choret og Skibet have havt Stentag, er det rimeligt, at ogsaa Chorrundingen har været dækket paa lignende Maade. At der har været et Rum over Rundingens Hvælving, kan man slutte af en lille Aabning, som findes i Chorgavlen, gennem hvilken man har kunnet komme derind fra selve Choret. Denne Aabning har været til at lukke med en Lem, som kunde skydes ind i Muren.

I den omtalte Indberetning fra Professor Kornerup antages det hvælvede Rum over Choret at have været benyttet i Ufredstider til Gjemmested for Kirkens hellige Kar og andre værdifulde Sager. Dette kunde snarere passe paa det lille Rum over Chorrundingen, men er ikke meget sandsynligt med Hensyn til Tagrummet over Choret. Aabningen i Skibets Gavl, som gav Adgang til dette Rum fra Tagrummet over Skibet, har ligesom de fleste Døraabninger i de bornholmske Kirker en Stenkarm, og indenfor denne findes i hver Side et firkantet Hul, af hvilke det i den ene Side gaar langt ind i Muren. Disse Huller have tjent til Anbringelse af Bomme, hvormed man spærrede Døren. Ved den

omtalte Aabning ere Bomhullerne anbragte saaledes, at Døren spærredes inde fra Rummet over Choret, og for at lukke for de Sager, man vilde gemme derinde, maatte man altsaa selv blive indenfor. Som ovenfor paavist er det omtalte hvælvede Rum fremkommet af konstruktive Grunde, men Bomhullerne tyde paa at det saaledes for Haanden værende Rum tillige kan have været benyttet som Tilflugtssted i urolige Tider.

Det er foran omtalt, at de bornholmske Kirkebygninger ikke alene have været bestemte til kirkeligt Brug, men sandsynligvis ogsaa have været beregnede paa Forsvar. I Sammenhæng hermed har det Interesse at iagttage, hvorledes de forskellige Døraabninger ere anbragte, og den Maade, hvorpaa de stængedes.

Adgangen til Taarnets forskellige Afdelinger sker ad en snever Stentrappe, som har sin Indgang indefra Taarnets underste Afdeling. Ad denne naar man til Taarnets 2den Afdeling. Her fandtes en Aabning mod Øst, som maa have ført ind til det hvælvede Rum over Skibet. Af Opmaalingerne fra 1874 kan man ikke med Bestemthed afgjøre, om Aabningens Form er oprindelig, men det stemmer godt med Høideforholdene, at flere Trin i Murens Tykkelse føre opad. Paa den ene Side af denne Aabning fandtes en Niche, som efter Beskrivelsen i »Bornholmske Kirker« syntes at have været aaben, idet der i dens ene Side fandtes et dybt Hul til en Stægebom. En lignende Aabning fandtes efter Opgivelse af Ingeniør Zahrtmann paa den modsatte Side, da man nedbrød Taarnet. Disse to Aabninger have altsaa været stængede inde fra Taarnets 2den Afdeling. Efter den Plads, hvor de ere angivne paa Tegningerne i Værket over bornholmske Kirker, have de ført ud i Kirkerummet, umiddelbart under de omtalte Tøndehvælvinger, en i Midten af hver Hvælving. Dersom de have tjent som Adgang til Taarnet, maa det altsaa være sket ved Hjælp af Stiger. I Øster-Lars Kirkes 2det Stokværk, i Ibs Kirkes Taarn, i 3die Afdeling, og muligt i flere andre Kirker, findes lignende Aabninger i Ydermurene, med Huller til Stægebomme. At de have tjent som Indgange kan naturligvis ikke bevises, men for Lys og Luft pleiede man ikke i hin Tid at have saa store Aabninger^[5].

Fra Rummet over Kirkens Skib førte som omtalt en Aabning ind til det hvælvede Rum over Choret og blev stænget indefra dette.

Fra Taarnets 2den Afdeling førte Trappen videre op, og syntes undervejs at kunne have været stænget ved en fremspringende Karm med Bomhuller ved Siden. Man naaede da til 3die Afdeling. Medens 1ste og 2den Afdeling havde en enkelt Tøndehvælving fra Øst til Vest, var denne dækket med to Tøndehvælvinger, som hvilede paa en Cementstensbue, snændt tværs over

...runden, som man kan se i Skulpturen, og som er en
Rummet. Trappen gik paa samme Maade videre, stadig fra Øst til Vest, op under Taarntaget, hvis senere indlagte Bjælker kun laa 1½ à 2 Alen over Gulvet. Her fandtes forskellige Spor, der kunde tyde paa, at her havde været en Vægtergang. Paa Langsiderne i denne Afdeling var der to Aabninger, paa hver af de andre Sider en Aabning, men det kunde ikke bestemte afdgjøres, om de tidligere havde været overdækkede eller ei. I sidstnævnte Tilfælde kan Taarnet siges at have havt Tinder. De murede Gavle vare nye; da Brunius i 1857 besøgte Kirken, vare de af Bindingsværk.

[Med Hensyn til Stængning af Dørene er jeg blevet opmærksom paa et mærkeligt Forhold ved Aa Kirke. Ved denne findes i »Bornholmske Kirker« omtalt et Dørhul mellem to Rum i Taarnets 3die Afdeling, »som, naar det stængedes, spærrede Adgangen til Trappen videre op.« Dette er ikke rigtigt. Døren har været anbragt saaledes, at den stængedes fra det forreste — vestre — Rum i Taarnets 3die Afdeling og altsaa fra dette spærrede Adgangen for den, der kom fra det nærmest Kirken værende Rum, hvorfra Trappen fører videre op. Man har altsaa fra det forreste Rum kunnet spærre Adgangen baade nede fra og oppe fra.]

Samler man nu de her fremdragne Enkeltheder, faar man et Billede af Kirken i sin oprindelige Skikkelse; klar og simpel i Anlægget og Konstruktionen, med store, kraftige Murflader og smalle Lysaabninger. Paa [Blad 7-10](#) er givet en Fremstilling af Bygningen i Overensstemmelse med, hvad der i det foregaaende er oplyst om de oprindelige Former.

Gulvet har vistnok været af Sten, større og mindre Stykker faststampede i Kalkmørtel, som en Slags Beton, som det ses af enkelte i Øster-Marie og andre Kirker fundne Rester. I Chorrundingen fandtes et muret Stenalter, som Professor Kornerup lod nedbryde, og under hvilket han fandt en gammel Mønt med et Kors og tre Bogstaver i Vinklerne, som blev indsendt til Nationalmuseet.

Om Kirkens Indre oprindelig har havt malede Dekorationer er tvivlsomt. Som anført, vare de indvendige Murflader fugede, saa at de enkelte Sten vare synlige. Paa denne Flade findes flere Steder Indvielseskors, malede med en mørk, rød Farve, saaledes som de træffes mange Steder i Middelalderens Kirker. Der sees et i Chorrundingen, et paa Skibets østre Væg ved Siden af Triumfbuen, og et paa Skibets søndre Væg. Paa det raa (fugede) Murværk har man med en Kost med Hvidtekalk strøget et Stykke af ganske uregelmæssig Form, saa stort at Korset kunde faa Plads derpaa, og herpaa ere Korsets Omrids svagt indridsede; dette er

udført med Omnu og Nøiagtighed, hvorimod Udførelsen med Farve er foretaget mere skødesløst — eller af en uøvet Haand — saa at Farven ikke altid udfylder Omridsene og flere Steder er stænket til Siden eller flydt lidt ned ad Muren.

Maaske er denne Malning udført af Præsten ved selve Indvielsesceremonien, medens Konturen iforvejen har været ridset op af Haandværkerne. Det kan da have været en rent symbolsk Handling, og Korsene ikke været tillagte nogen Betydning i dekorativ Henseende, saa at det altsaa kan tænkes, at en mere omhyggelig Behandling af de indvendige Murflader kan være foretaget umiddelbart eller ganske kort Tid efter. Imidlertid tyder jo Fugningen paa, at man ikke har havt til Hensigt at anbringe noget Pudslag, men maaske kun en Overstrygning med Kalkfarve.

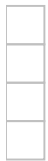
Det første Pudslag paa den raa Mur har megen Lighed med den ved det oprindelige Murværk anvendte Kalkmørtel. Paa dette fandtes Spor af Dekorationer. I de halvrunde Felter under Hvælvingsresterne paa Østgavlen utydelige Rester af en billedlig Fremstilling (Korsfæstelsen?). Denne syntes at gaa helt op under Hvælvingerne og maa i saa Fald have været udført, inden disse bleve erstattede med fladt Bjælkeloft. Paa Skibets Sidemure fandtes Spor af et Baand, med en Indskrift i sort Farve, i Høide med Tøndehvælvingernes Trykleje, og under dette Ornament med hjertedannede Blade, fornemmelig i grønt og gult. Omkring Triumfbuen ind mod Choret har ogsaa været en Indskrift med sorte Bogstaver. Over et lille, senere udbrudt Vindue i den søndre Side af Chorrundingen findes en Dekoration, som Professor Kornerup henfører til 1ste Halvdel af det 15de Aarhundrede. Om den er samtidig med de omtalte Dekorationer i Skibet, tør jeg ikke med Bestemthed afgjøre, men jeg tror, at disse sidste ere fra en noget tidligere Tid. Derimod ere vistnok de røde Sving, af en temmelig almindelig Art, hvormed Absis og Chorets Hvælvinger vare bemalede, og som ogsaa fandtes paa Undersiden af Triumfbuen og over Indskriftbaandet paa Skibets Langvægge, uden Tvivl senere og syntes at være malede paa en Hvidtning over det underste Pudslag.

En endnu senere Dekoration sees midt over Triumfbuen, der hvor Udbrydningen af Midterskillerummet er tilmuret; den viser Chr. d. 4des Navnetræk med Krone og derunder Bogstaverne H. R. K. og ANNO 1636. Thura beretter i sin Bornholms-Beskrivelse 1756, at Holger Rosenkranz (til Glimminge) og Hustrus Vaabner fandtes udskaarne paa Prædikestolen. Denne er senere kommet bort fra Kirken; men Resterne, som Maleren Zahrtmann havde opsporet og skænkede til den nye Kirke, ere nu anvendte der i den nye Prædikestol. Endelig fandtes

Levninger af en grov Maling med Kønrøg i Barokstil, og derover igjen et tykt Pudslag.

Man ser her den gradvise Forandring, som Bygningen er undergaaet. Den første Dekoration sluttede sig endnu til Skibets Tøndehvælvinger; senere bleve disse borttagne tilligemed Pillerne og Stentaget, Kirken fik fladt Bjælkeloft og en Tagkonstruktion af Træ. I Chr. d. 4des Tid overmaledes den gamle Dekoration, der opsattes Prædikestol m. m., som kun lidet svarede til Bygningens oprindelige Karakter, og maaske allerede den Gang udbrød man store Vinduesaabninger i Murene. Den tidligste Tilbygning var Vaabenhuset, som opførtes foran den søndre Indgang; i langt senere Tid tilføiedes en Udbygning mod Nord, som nu benyttedes til Materialskur, efterat den nordre Indgang til Kirken var tilmuret. Taarnet var gjentagende lappet med Jernankere hist og her, og tilsidst afstivet med en uhyre Murpille. I sin seneste Skikkelse fremtraadte Kirken med Pulpiturer, der fyldte det meste af Skibet, et buet Bræddeloft med Puds, hele Kirken overhvidtet, med Fugtighedspletter paa Murene, raadent Trægulv og tarvelige, stilløse Bænke, Prædikestol og Altertavle.

En lille Rest af Bygningens Murværk staar nu som Minde om svundne Tiders djærve Bygningskunst.

Blad 1.

Plan af Øster-Marie Kirke som den nu er.

Blad 2.

Snit af Skibet.

Snit af Choret.

Blad 3.

Snit fra Øst til Vest.

Blad 4.

Den søndre Indgang.

Blad 5.

Den nordre Indgang.

Blad 6.

Chorets Tagafdækning.

Profil af Gesims paa Choret, paa Apsis.

Vindue i Skibet.

Profileret Sten.

Blad 7.

Plan af Øster-Marie Kirke som den oprindelig var.

Blad 8.

Snit af Skibet.

Snit af Choret.

Blad 9.

Snit fra Øst til Vest.

Blad 10.

Den søndre Side.

FODNOTER

[1] I Værket over bornholmske Kirker er Døraabningen antydet i Snittet, men paa Grund af den omtalte Bræddebeklædning har man ikke kunnet kumme ind i Rummet over Choret, som derfor ikke er rigtig fremstillet paa Tegningerne.

[2] Dehio und Bezold »Die kirchliche Baukunst des Abendlandes« har paa Tavle 97 en Afbildning af Kirken Ste Marie au Lac i Le Thor (nærved Avignon) som stammer fra det 12te Aarhundrede. Taget er her formet paa lignende Maade, ved at der over Skibets Krydshvælvinger i Bygningens Længderetning er muret en spidsbuet Tøndehvælving, hvis Yderflader sammen med den underste Hvælving danne Tagfladerne, som ere dækkede med Sten. De nævnte Forfattere anføre, efter at have omtalt, at i det 11te og 12te Aarhundrede gik man fra de tidligere anvendte flade Trælofter over til at overhvælve Kirkerne, »Nach aller Wahrscheinlichkeit fällt der Umschwung mit dem Eintritt des Friedens nach der Epoche der normanischen und sarazenischen Invasion zusammen, als gleichzeitig eine grosse Anzahl neuer Kirchen aus Trümmern und Asche sich erhob. Charakteristisch ist, dass gerade die älteren Generationen des Gewölbebaues alles Holzwerk vollständig verbannen, indem sie die Dachziegel unmittelbar auf den Gewölben befestigen.

[3] I min Indberetning til Ministeriet af 20de Mai 1890 er anført, at Enden af Stenene skyder ud over de underliggende. Denne Fejltagelse beror paa den første Undersøgelses mindre Grundighed. Ligeledes er den i samme Skrivelse fremsatte Antydning af at de Sandstensfliser, der vare anvendte til Gulv i Taarnets underste Etage, kunde hidrøre fra Tagbeklædningen, forhastet. Disse Fliser vare tilhuggede af Sten, der maa være brudte af dybereliggende Lag, medens Tagets Fliser uden Tvivl have været saakaldte »Skaller«, opsamlede fra Overfladen.

[4] Af samme Mening er Brunius, medens dog Løffler, i sin Beskrivelse af Danmarks Kirkebygninger, mener at Skillerummet i Aakirke er opført til Støtte for to parallelt løbende Tøndehvælvinger.

[5] Architect V. Koch har velvilligt meddelt mig, at der ogsaa i det romanske Taarn ved Sønder-Næraa Kirke paa Fyn (som i meget minder om de bornholmske Kirketaarne) findes en Aabning i 2det Stokværks Ydermur mod

Nord.

End of Project Gutenberg's Øster Marie Kirke, by Andreas Lauritz Clemmensen

*** END OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK ØSTER MARIE KIRKE

***** This file should be named 61722-h.htm or 61722-h.zip *****

This and all associated files of various formats will be found in:

<http://www.gutenberg.org/6/1/7/2/61722/>

Produced by MFR, Palle Christoffersen and the Online
Distributed Proofreading Team at <https://www.pgdp.net> (This
file was produced from images generously made available
by The Internet Archive)

Updated editions will replace the previous one--the old editions will
be renamed.

Creating the works from print editions not protected by U.S. copyright
law means that no one owns a United States copyright in these works,
so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United
States without permission and without paying copyright
royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part
of this license, apply to copying and distributing Project
Gutenberg-tm electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG-tm
concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark,
and may not be used if you charge for the eBooks, unless you receive
specific permission. If you do not charge anything for copies of this
eBook, complying with the rules is very easy. You may use this eBook
for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports,
performances and research. They may be modified and printed and given
away--you may do practically ANYTHING in the United States with eBooks
not protected by U.S. copyright law. Redistribution is subject to the

trademark license, especially commercial redistribution.

START: FULL LICENSE

THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE

PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg-tm mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase "Project Gutenberg"), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg-tm License available with this file or online at www.gutenberg.org/license.

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg-tm electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg-tm electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg-tm electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg-tm electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. "Project Gutenberg" is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg-tm electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg-tm electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg-tm electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation ("the Foundation" or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg-tm electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is unprotected by copyright law in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg-tm mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg-tm works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg-tm name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg-tm License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg-tm work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country outside the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg-tm License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg-tm work (any work on which the phrase "Project Gutenberg" appears, or with which the phrase "Project Gutenberg" is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it

under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you'll have to check the laws of the country where you are located before using this ebook.

1.E.2. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is derived from texts not protected by U.S. copyright law (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase "Project Gutenberg" associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg-tm trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg-tm License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg-tm License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg-tm.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg-tm License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg-tm work in a format other than "Plain Vanilla ASCII" or other format used in the official

version posted on the official Project Gutenberg-tm web site (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original "Plain Vanilla ASCII" or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg-tm License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg-tm works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg-tm electronic works provided that

- * You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg-tm works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, "Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation."
- * You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg-tm License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg-tm works.
- * You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of

receipt of the work.

* You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg-tm works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg-tm electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from both the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and The Project Gutenberg Trademark LLC, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread works not protected by U.S. copyright law in creating the Project Gutenberg-tm collection. Despite these efforts, Project Gutenberg-tm electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain "Defects," such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the "Right of Replacement or Refund" described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg-tm electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH 1.F.3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS

AGREEMENT WILL NOT BE
LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL,
PUNITIVE OR
INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE
POSSIBILITY OF SUCH
DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you 'AS-IS', WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg-tm electronic works in

accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg-tm electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg-tm work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg-tm work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg-tm

Project Gutenberg-tm is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need are critical to reaching Project Gutenberg-tm's goals and ensuring that the Project Gutenberg-tm collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg-tm and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation information page at www.gutenberg.org

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's principal office is in Fairbanks, Alaska, with the mailing address: PO Box 750175, Fairbanks, AK 99775, but its volunteers and employees are scattered throughout numerous locations. Its business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's web site and official page at www.gutenberg.org/contact

For additional contact information:

Dr. Gregory B. Newby
Chief Executive and Director
gnewby@pglaf.org

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg-tm depends upon and cannot survive without wide spread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit www.gutenberg.org/donate

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg Web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: www.gutenberg.org/donate

Section 5. General Information About Project Gutenberg-tm electronic works.

Professor Michael S. Hart was the originator of the Project Gutenberg-tm concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For forty years, he produced and distributed Project Gutenberg-tm eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg-tm eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as not protected by copyright in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our Web site which has the main PG search facility: www.gutenberg.org

This Web site includes information about Project Gutenberg-tm, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.